

Наталія Сакара

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(м. Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8501-3756>
Sakaranatasha@gmail.com

УДК 347.92/93

ПРАВО НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ

АНОТАЦІЯ. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах після ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Конвенція) та появи ідеї уніфікації цивільного процесуального права з суто національної поступово перетворилася в наднаціональну, пошуком шляхів подолання якої займаються різні суб'єкти як самостійно, так і об'єднуючись у межах спільних порівняльно-правових проєктів. При цьому в основу досліджень завжди покладаються вимоги п. 1 ст. 6 Конвенції, в якій проголошується право на справедливий судовий розгляд. Однак, як свідчить практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), незважаючи на фундаментальність зазначеного права і права на доступ до правосуддя, вони не завжди дотримуються національними судами, що, серед іншого, пояснюється їх неабсолютністю, тобто можливістю законодавчого регулювання та певною автономією держав – учасниць Конвенції у запровадженні обмежень, що можуть відображати національну специфіку тієї чи іншої правової системи. Водночас остаточна оцінка щодо додержання права на доступ до правосуддя здійснюється ЄСПЛ, що вимагає врахування його позиції при реформуванні процесуального законодавства.

Метою статті є визначення змісту права на доступ до правосуддя з огляду на історичні витоки проблеми доступності правосуддя і практики ЄСПЛ, виявлення перешкод, що виникають під час його реалізації, а також потенційних шляхів позбавлення від них. При цьому, зважаючи на те, що в Україні упродовж 2016–2017 рр. відбувалася судова реформа, яка зачепила й сферу цивільного судочинства, необхідним є проведення аналізу окремих нововведень з метою оцінки їх доцільності з точки зору ЄСПЛ.

У статті поняття “доступ до правосуддя” запропоновано розуміти в двох значеннях: по-перше, як право на доступ до правосуддя, яке впливає з п. 1 ст. 6 Конвенції та існує поряд з іншими правами, що безпосередньо закріплені у зазначеній вище нормі та сформульовані ЄСПЛ; по-друге, як доступність правосуддя, тобто певний міжнародний стандарт щодо справедливого та ефективного судового захисту, що

© Наталія Сакара, 2018

охоплює вимоги, яким має відповідати не лише цивільне судочинство, а й уся юстиційна сфера. Водночас з урахуванням позиції ЄСПЛ право на доступ до правосуддя визначається як позитивне право, яке включає можливість ініціювання розгляду справи в суді першої інстанції, як правило, вищестоящих інстанцій, належне повідомлення про відкрите провадження у справі, учасником якого є особа, розгляд справи судом й адекватне інформування про повний текст ухваленого судового рішення. Автор констатує, що ані раніше чинне, ані нове цивільне процесуальне законодавство не містять єдиної норми, яка повністю відтворювала б зміст цього права в інтерпретації ЄСПЛ. Крім того, не всі його аспекти взагалі законодавчо врегульовані.

Зважаючи на позицію ЄСПЛ, автор усі обмеження права на доступ до правосуддя поділяє на дві групи. До першої входять ті, які, за загальним правилом, не призводять до порушення права на доступ до правосуддя, а виступають лише “потенційними перешкодами”: юрисдикційні, суб’єктні, часові, процесуальні та фінансові обмеження, запровадження яких має за мету забезпечення належного здійснення правосуддя. Вони тією чи іншою мірою притаманні національному цивільному судочинству. На відміну від них практичні перешкоди другої групи, за загальним правилом, не передбачені законодавством, але існують у правозастосовній практиці: надмірний формалізм (правовий пуризм), конфлікт правозастосування та неможливість отримання безоплатної правової допомоги, що може призводити до порушення права на доступ до правосуддя, а тому потребує усунення.

Ключові слова: право на доступ до правосуддя; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; практика Європейського суду з прав людини; потенційні перешкоди в доступі до суду; практичні перешкоди в доступі до суду.

Останнім часом проблеми, пов’язані з забезпеченням права на доступ до правосуддя, все частіше аналізуються у межах різних спільних порівняльно-правових проєктів. Це пояснюється насамперед тим, що, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), кожна країна взяла на себе обов’язок захищати права, закріплені нею, зокрема й право на доступ до суду як невід’ємну складову права на справедливий судовий розгляд, гарантованого п. 1 ст. 6 Конвенції, яке визнається Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) як основоположний принцип права¹. Наведене дає підстави розглядати доступність правосуддя як загально визнаний стандарт цивільного судочинства.

Незважаючи на фундаментальність права на справедливий судовий розгляд та права на доступ до правосуддя, їх не завжди дотримуються на національному рівні. Так, як свідчать статистичні дані за період з 1959 р. до 2017 р., кількість справ, у яких порушувалося питання щодо порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, становить 39,86 % від загальної кількості. При цьому порушення права на справедливий судовий розгляд (без урахування випадків недодержання розумних строків розгляду та невиконання рі-

¹ *Golder v. United Kingdom* (1975) Series A no 18.

шень) було встановлено у справах, в яких відповідачами були: Туреччина (878), Росія (774), Україна (529), Румунія (437), Італія (282), Франція (272) тощо². Наведене, на нашу думку, серед іншого, можна пояснити неабсолютністю цього права, що передбачає його законодавче регулювання на національному рівні й, відповідно, певну автономію держав у запровадженні обмежень, які відображають національну специфіку тієї чи іншої правової системи. Водночас ЄСПЛ виходить із того, що обмеження не повинні лімітувати або зменшувати доступ особи таким чином або до такої міри, щоб знецінювалася сама сутність цього права³.

Метою дослідження є визначення змісту права на доступ до правосуддя з огляду на історичні витоки проблеми доступності правосуддя і практики ЄСПЛ, виявлення перешкод, що виникають під час його реалізації, а також потенційних шляхів позбавлення від них. З огляду на те, що в Україні протягом 2016–2017 рр. відбувалася судова реформа, яка стосується й сфери цивільного судочинства, потрібно проаналізувати її окремі нововведення та встановити, наскільки правосуддя стало доступнішим відповідно до позиції ЄСПЛ з цього приводу.

Проблема доступності правосуддя та сучасне розуміння права на доступ до правосуддя

Починаючи з другої половини ХХ ст., провідними фахівцями у галузі цивільного процесу (Дж. Джоловичем, М. Каппеллетті, М. Стормом, М. Таруффо, А. Цукерманом, Дж. Хазардом та ін.) висловлювалася думка, що у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах склалася певна кризова ситуація⁴, що, на нашу думку, стало наслідком переосмислення значення та природи права на доступ до правосуддя. Як зазначали з цього приводу Б. Гарт і М. Каппеллетті, у ХVІІІ–ХІХ ст. право на доступ до судового захисту розглядалося суто як природне право особи, яке не вимагало від держави вчинення будь-яких позитивних дій. Як наслідок – досягався формальний, а не реальний доступ до правосуддя. Радикальна ж трансформація концепції прав людини привела до зобов'язання держави вчиняти позитивні дії для забезпечення прав. Виходячи з цього, ефективний доступ до правосуддя почав розглядатись як найосновніше “право людини”, призначенням якого було вже гарантування, а не просте проголошення рівних прав для всіх⁵.

² Overview 1959-2017 ECHR <https://www.echr.coe.int/Documents/Overview_19592017_ENG.pdf> accessed 1 November 2018.

³ *Philis v. Greece* (1991) Series A no 209.

⁴ Т Цувіна, *Право на суд у цивільному судочинстві* (Слово 2015) 9.

⁵ Bryant G Garth and Mauro Cappelletti, ‘Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective’ (1978) 27 *Buffalo Law Review* 181.

Комплексне дослідження проблеми ефективного доступу до правосуддя розпочалося у 60-х роках ХХ ст. з появи декількох порівняльно-правових міжнародних проектів⁶, серед яких і флорентійський проект, який прийнято ототожнювати з рухом “Доступу до правосуддя”⁷. За їх результатами було встановлено, що зазначена проблема притаманна усім країнам-учасникам, тобто має глобальний характер. Водночас універсальні стандарти та рекомендації з приводу її подолання не вироблялися, тобто була наявна концепція індивідуалістичного переборення проблеми доступності правосуддя.

Вона змінилася з появою ідеї уніфікації цивільного процесуального права в Європі, родоначальником якої був М. Сторм. Ідея гармонізації сфери цивільного судочинства була закріплена на рівні декількох міжнародних договорів (Маастрихтський договір Європейського Союзу 1992 р.,⁸ Амстердамський договір Європейського Союзу 1997 р.⁹ тощо). 3 грудня 1998 р. Рада Європейського Союзу прийняла План дій Ради Європейського Союзу та Європейської Комісії для найкращої реалізації умов Амстердамського договору (Віденський план дій), у п. 16 якого наголошувалося, що принципи правової визначеності та рівного доступу до правосуддя повинні стати головною метою, складовими якої є: створення чітких правил підсудності, ясного та зрозумілого законодавства, наявність швидкого та справедливого судового розгляду та ефективних процедур виконання судових рішень¹⁰. На підставі наведеного, на нашу думку, можна констатувати, що з появою ідеї уніфікації цивільного процесуального права зусилля наукового співтовариства були спрямовані вже не лише на дослідження проблеми доступності правосуддя, а й на вироблення універсальних шляхів її вирішення, тобто сформувався концепція інтегрального її подолання. При цьому, пам’ятаючи думку М. Сторма щодо фундаментальних засад спільного європейського процесуального права¹¹, за основу мали стати вимоги ст. 6 Конвенції.

Нині наявні два підходи до тлумачення категорії “доступ до правосуддя”: широкий та вузький. Як приклад, А. Узелач та Р. ван Рее під-

⁶ M Cappelletti and B Garth, ‘Access to Justice and the Welfare State: An Introduction’ in M Cappelletti (ed), *Access to Justice and the Welfare State* (European University Institute 1981) 2-3.

⁷ M Cappelletti and B Garth, ‘General report’ in M Cappelletti and B Garth (eds), *Access to Justice Vol. I: A world survey (Book I)* (Sijthoff and Noordhoff 1978) 22-124.

⁸ Treaty on European Union – Maastricht Treaty <https://europa.eu/european-union/sites/europaen/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf> accessed 1 November 2018.

⁹ Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts <<http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>> accessed 1 November 2018.

¹⁰ Action Plan of the Council and the Commission on How Best to Implement the Provisions of the Treaty of Amsterdam on an Area of Freedom, Security and Justice. (“Vienna Action Plan”) <<http://www.refworld.org/docid/3f5341ce2.html>> accessed 1 November 2018.

¹¹ Marcel Storme, ‘A Single Civil Procedure for Europe: A Cathedral Builders’ Dream’ (2005) 22 *Ritsumeikan Law Review* 87.

креслюють доцільність широкого розуміння й виходять із того, що наведене поняття має пояснюватися з урахуванням усіх складових права на справедливий судовий розгляд. Водночас це право повинно бути ефективним та практичним, що означає доступність судового процесу для його користувачів, на яку впливають судові витрати, способи їх оплати, система надання правової допомоги, якість судового захисту, існування альтернативних способів врегулювання спору й порядок виконання рішень¹². Зі свого боку М. Сторм, на наше переконання, додержується більш вузького розуміння, оскільки гарантії доступу до правосуддя виділяються ним поруч із процесуальними гарантіями та гарантіями виконання судового рішення¹³. Схожої позиції дотримується й Європейська комісія з ефективності правосуддя, яка, досліджуючи ефективність та якість європейських судових систем, при оцінці доступності правосуддя звертає увагу суто на механізми надання правової допомоги, судові витрати та рівень фінансування судових систем¹⁴.

З рішень ЄСПЛ вбачається, що останній на підставі вимог п. 1 ст. 6 Конвенції сформулював концепт “права на суд”, в якому право доступу, тобто право порушити провадження у цивільній справі в суді, є лише одним із аспектів поряд з організаційними та процесуальними гарантіями, передбаченими у п. 1 ст. 6 Конвенції¹⁵. Зазначене вище, на нашу думку, дає змогу стверджувати, що наявні підстави для подвійного розуміння сутності категорії “доступ до правосуддя”: по-перше, як права на доступ до правосуддя, яке впливає з п. 1 ст. 6 Конвенції та існує нарівні з іншими правами, що безпосередньо закріплені у названій вище нормі та сформульовані ЄСПЛ; по-друге, і про це вже вказувалося, як доступності правосуддя, тобто певного міжнародного стандарту щодо справедливого та ефективного судового захисту¹⁶, що охоплює вимоги, яким має відповідати не лише цивільне судочинство, а й вся юстиціарна сфера, оскільки, як зауважив свого часу М. Каппеллетті, класичний судовий розгляд має розумітись як останній захід, а перевага повинна надаватися примирливим, незмагальним способам вирішення спорів¹⁷.

Аналіз практики ЄСПЛ дає змогу зробити висновок, що ним поступово було сформульовано декілька постулатів, за допомогою яких слід

¹² A Uzelac, CH van Rhee, ‘Introduction’ in A Uzelac and CH van Rhee (eds), *Access to Justice and the Judiciary: Towards New European Standards of Affordability, Quality and Efficiency of Civil Adjudication* (Intersentia 2009) 1-2.

¹³ Storme (n 11).

¹⁴ CEPEJ, ‘Report on “European judicial systems” – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice’ <<http://www.just.ro/wp-content/uploads/2015/09/editia-2014-en.pdf>> accessed 1 November 2018.

¹⁵ *Golder v. United Kingdom* (n 1).

¹⁶ Н Сакара, *Проблема доступності правосуддя у цивільних справах* (Право 2010) 47.

¹⁷ M Cappelletti, ‘Alternative Dispute Resolution Processes within the Framework of the World-Wide Access-to-Justice Movement’ [1993] 56(3) *The Modern Law Review* 282.

розкривати зміст права на доступ до правосуддя. Так, під цим правом необхідно розуміти можливість порушити провадження у цивільній справі, яка має бути “реальною та ефективною”¹⁸, тобто особа повинна мати чітку практичну здатність оспорити акт, який становить втручання в її право¹⁹. Наведене припускає не лише ініціювання судового розгляду, а й право на належне повідомлення про порушене провадження, учасником якого є особа²⁰, та право вирішення спору судом²¹. При цьому, якщо на рівні національного законодавства передбачене функціонування апеляційних та касаційних судів, то зазначене вище право охоплює й право на оскарження та перегляд судових рішень²², однак воно буде ілюзорним, якщо особа не ознайомена з повним текстом судового рішення у своїй справі, тобто право на доступ до правосуддя включає й право на адекватне повідомлення про ухвалене судове рішення²³. Водночас особа може відмовитися від свого права на доступ до суду шляхом передачі справи на розгляд арбітражу, але така відмова має бути вільною та однозначною²⁴.

Імплементация права на доступ до правосуддя в національне законодавство та правозастосовну практику: український контекст

Слід зазначити, що ані раніше чинне, ані нове цивільне процесуальне законодавство не містять, по-перше, єдиної норми, яка повністю відтворювала б зміст цього права в інтерпретації ЄСПЛ, по-друге, не всі його аспекти взагалі законодавчо врегульовані.

Певним аналогом права на ініціювання судового розгляду в судах різних інстанцій є право на звернення до суду за судовим захистом (частини 1, 2 ст. 55, п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України²⁵, статті 4, 14, 352, 389 ЦПК України²⁶), однак його законодавча забезпеченість не завжди виступає гарантією реалізації. Як приклад, у рішенні у справі “*Feldman and Slovyansky Bank v. Ukraine*” ЄСПЛ було встановлено, що банк-заявник не зміг порушити провадження у справі в арбітражному суді для скасування постанови Національного банку України від 11 січня 2001 р. про свою ліквідацію, оскільки перебував під контролем ліквідаційної комісії,

¹⁸ *Airey v. Ireland* (1979) Series A no 32.

¹⁹ *Bellet v. France* (1995) Series A no 333-B.

²⁰ *S.C. Raisa M. Shipping S.R.L. c. Roumanie* no 37576/05 (ECtHR 8 Janvier 2013)

²¹ *Kutić v. Greece* (2002) ECHR 2002-II.

²² *Delcourt v. Belgium* (1970) Series A no 11.

²³ *Zavodnik v. Slovenia* no 53723/13 (ECtHR 21 May 2015).

²⁴ *Suda c. République Tchèque* no 1643/06 (ECtHR 28 Octobre 2010).

²⁵ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.09.2018).

²⁶ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 01.09.2018).

яка складалася з посадових осіб відділів Національного банку України, тобто був наявний конфлікт інтересів між ліквідаційною комісією та банком-заявником. Зі свого боку спроби першого заявника як мажоритарного акціонера оскаржити зазначене вище рішення в порядку цивільного судочинства виявилися безрезультатними, оскільки останній не мав змоги діяти в інтересах банку, адже справа не входила до компетенції судів загальної юрисдикції, а заявник не міг ініціювати порушення провадження в арбітражному суді²⁷.

Право на належне повідомлення про відкрите провадження, учасником якого є особа, на рівні національного законодавства як саме “право”, тобто передбачена законом можливість, не закріплюється, хоча побіжно визнається (статті 128–132, 190, 361, ч. 7 ст. 394 ЦПК України). Недотримання порядку повідомлення створює підстави для того, щоб вважати особу такою, яка неналежним чином повідомлена, що тягне за собою відкладення розгляду справи (п. 1 ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 372 ЦПК України) та є безумовною підставою для подальшого скасування судового рішення (п. 3 ч. 3 ст. 376, п. 5 ч. 1 ст. 411 ЦПК України). Так само відбувається й регулювання права на адекватне інформування про повний текст ухваленого судового рішення (статті 268, 272, 383, 386, 418, 421 ЦПК України). При цьому національними судами стверджується, що відсутність повного тексту рішення суду робить неможливим мотивування скарги до вищестоящего суду, тому присутність сторони при проголошенні неповного тексту рішення не є підставою для поновлення строку на оскарження²⁸. Частина 2 ст. 354, ч. 2 ст. 390 ЦПК України закріплюють право на поновлення пропущеного строку на оскарження, якщо судові рішення не були вручені у день їх проголошення. Водночас ЄСПЛ висловлює протилежну позицію, відповідно до якої строк на оскарження має обчислюватися саме з моменту отримання повного тексту судового рішення, тобто його поновлення має відбуватися автоматично за ініціативою суду²⁹.

Що стосується останнього аспекту права на доступ до правосуддя, тобто права на “вирішення” справи по суті, то на рівні національного законодавства воно не закріплене і, відповідно, не врегульоване. Наведене, на нашу думку, можна пояснити його аксіоматичністю, оскільки навряд чи було б логічним передбачати, що особа може звертатися до суду тільки заради реалізації свого права на ініціювання відкриття провадження, не маючи на меті отримання рішення по суті справи, яке й забезпечує

²⁷ *Feldman and Slovyansky Bank v. Ukrain* no 42758/05 (ECtHR 21 December 2017).

²⁸ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 13 грудня 2017 р. у справі № 308/11916/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70903447> (дата звернення: 01.11.2018 р.).

²⁹ *Kuznetsov and Others v. Russia* no 56354/09 24970/08 (ECtHR 13 March 2018).

захист прав. Незважаючи на це, у рішеннях ЄСПЛ вбачаються непоодинокі випадки порушення цього аспекту національними судами унаслідок неухвалення жодного процесуального рішення у справі³⁰; скасування рішення та закриття провадження у справі, відповідачем в якій виступав державний орган, що був ліквідований без правонаступництва³¹; припинення провадження у справі через подання скарги заявником за неналежними нормами ЦПК України³².

“Потенційні перешкоди” у реалізації права на доступ до правосуддя

Оскільки право на доступ до правосуддя за своєю природою, як вже зазначалося, не є абсолютним та підлягає регулюванню, на національному рівні можуть запроваджуватися певні його обмеження. Останні закріплюються в законодавчих актах з метою забезпечення належного здійснення правосуддя й, за загальним правилом, не призводять до порушення права на доступ до правосуддя, тобто є лише “потенційними перешкодами”.

По-перше, йдеться про так звані *юрисдикційні обмеження*, тобто коли розгляд певних категорій справ виключається з компетенції певного суду. При цьому суди мають право відмовити у відкритті провадження за позовами, поданими з порушенням правил юрисдикції³³. Водночас такі вимоги повинні бути спрямовані на досягнення “законної мети”, тобто належного здійснення правосуддя, і має дотримуватися “розумна співмірність між використаними засобами та такою метою”³⁴. Як приклад, ЄСПЛ визнає заінтересованість держави в обмеженні доступу до правосуддя деяких категорій працівників, що обіймають посади державних службовців й наділені дискреційними повноваженнями, нерозривно пов’язаними з державним суверенітетом³⁵. Однак до порушення права на доступ до суду призводить: усунення з-під юрисдикції судів розгляду окремих категорій справ на підставі рішення Пленуму Верховного Суду України³⁶; відмова суддів розглядати скаргу щодо законності рішення органу державної влади; мотив невикористання заявником позасудових засобів захисту, що вже не є обов’язковими³⁷; наявність конфлікту юрисдикцій між арбітражними (господарськими) судами і судами загальної юрисдикції, внаслідок якого жоден із них не розглянув по суті скаргу³⁸;

³⁰ *Balatskyi v. Ukraine* no 34786/03 (ECtHR 25 October 2007).

³¹ *Chuykina v. Ukraine* no 28924/04 (ECtHR 13 January 2011).

³² *Shapovalov v. Ukraine* no 45835/05 (ECtHR 31 July 2012).

³³ *Antunović v. Croatia* no 66553/12 (ECtHR 4 October 2010).

³⁴ *Ashingdane v. United Kingdom* (1985) Series A no 93.

³⁵ *Vilho Eskelinen and Others v. Finland* (GC) ECHR 2007-II.

³⁶ *Tregubenko v. Ukraine* ECHR 2004-II.

³⁷ *Ponomarenko v. Ukraine* no. 13156/02 (ECtHR 14 June 2007).

³⁸ *Tserkva Sela Sosulivka v. Ukraine* no 37878/02 (ECtHR 28 February 2008).

поширення судового імунітету на державний орган, який ним не володів³⁹.

Наразі юрисдикція судів в Україні визначається на конституційному і галузевому рівнях (ч. 3 ст. 124 Конституції України, ст. 19 ЦПК України, ст. 20 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України)⁴⁰, ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України)⁴¹). Розподіл справ між загальними та спеціалізованими судами, а також всередині відповідної юрисдикції між різними провадженнями відбувається за основними чотирма критеріями: наявність чи відсутність спору про право, характер спірних правовідносин, суб'єктний склад, існування прямої вказівки в законі про розгляд справи судом певної юрисдикції. Водночас аналіз судової практики свідчить про неоднакове розуміння судами зазначених положень і, як наслідок, виникнення конфлікту юрисдикцій, що не лише призводить до порушення п. 1 ст. 6 Конвенції, а й ставить під сумнів авторитет судової влади. Як ілюстрація, Велика Палата Верховного Суду в постанові у справі № 817/567/16 дійшла висновку, що позов до приватного нотаріуса про визнання протиправним та скасування запису в Державному реєстрі іпотек про заміну умов обтяжень квартири відноситься до юрисдикції адміністративних судів, оскільки оцінці підлягають виключно владні управлінські рішення та дії приватного нотаріуса, який у правовідносинах діє як спеціальний суб'єкт, на якого покладені функції державного реєстратора⁴². Водночас у постанові у справі № 815/6956/15 зазначено, що позов до державного нотаріуса про визнання неправомірним та скасування його рішення про державну реєстрацію переходу права власності на квартиру на підставі договору іпотеки повинен розглядатися в порядку цивільного судочинства, оскільки порушення своїх прав особа вбачає в наслідках, викликані рішенням, діями чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень, які вона вважає неправомірними, і ці наслідки призвели до виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, мають майновий характер або пов'язані з реалізацією майнових або особистих немайнових інтересів, тобто визнання незаконними (протиправними) таких рішень є способом захисту цивільних прав та інтересів⁴³.

³⁹ *Plakhteyev v. Plakhteyeva v. Ukraine* no 20347/03 (ECtHR 12 March 2009).

⁴⁰ Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 01.09.2018).

⁴¹ Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 01.09.2018).

⁴² Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 4 квітня 2018 р. № 817/567/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73408852> (дата звернення: 01.09.2018).

⁴³ Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 17 квітня 2018 р. № 815/6956/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73500749> (дата звернення: 01.09.2018).

По-друге, як наступну “потенційну” перешкоду можна виділити *суб’єктивні обмеження*, тобто встановлення вимог до цивільної процесуальної правосуб’єктності осіб, які звертаються до суду. Так, ЄСПЛ виходить із того, що позбавлення недієздатних осіб або осіб, дієздатність яких обмежена, права на звернення до суду є виправданою захистом безпосередньо їх інтересів, інтересами інших осіб та належним здійсненням правосуддя. Водночас відсутність у них можливості безпосередньо вимагати в суді поновлення своєї цивільної дієздатності може призводити до того, що питання щодо їхніх прав та обов’язків взагалі не буде розглядатися судами, тобто вони будуть позбавлені права на доступ до правосуддя⁴⁴.

У ЦПК України всі суб’єкти права на звернення до суду поділяються на дві групи: ті, які звертаються до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів, та ті, які у випадках, встановлених законом, звертаються до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах (частини 1, 2 ст. 4 ЦПК України). Цивільна процесуальна правосуб’єктність перших має загальний характер, хоча і залежить від наявності заінтересованості. При цьому, якщо ними виступають фізичні особи, то вона структурована й поділяється на цивільну процесуальну правоздатність (ст. 46 ЦПК України) та цивільну процесуальну дієздатність (ст. 47 ЦПК України). У разі ж, якщо захисту потребують інтереси малолітніх, неповнолітніх, недієздатних чи обмежено дієздатних, від їх імені до суду мають звертатися законні представники (ст. 59 ЦПК України). Цивільна процесуальна правосуб’єктність суб’єктів другої групи має спеціальний характер, тобто визначається з урахуванням прямої вказівки в законі в кожному конкретному випадку (ст. 56 ЦПК України). Наявність “конфлікту інтересів” суб’єкта, уповноваженого на звернення до суду, та особи, в інтересах якої він діє, може призводити до порушення п. 1 ст. 6 Конвенції⁴⁵.

По-третє, ЄСПЛ допускає встановлення *часових обмежень*, тобто імперативне визначення строку, протягом якого особа може звернутися до суду, що само по собі не виключає можливості його поновлення у випадку пропуску з поважної причини. Однак, якщо це відбувається через значний проміжок часу або з підстав, які не є обґрунтованими, то призводить до порушення принципу правової визначеності⁴⁶. При цьому, як уже зазначалося, ЄСПЛ виходить із того, що сторони повинні мати можливість скористатися правом на пред’явлення позову або подачі скарги з моменту, коли вони дізналися або могли дізнатися про порушення своїх прав. Інакше кажучи, цей строк, якщо йдеться про оскарження су-

⁴⁴ *Nataliya Mikhalenko v. Ukraine* no 49069/11 (ECtHR 30 May 2013).

⁴⁵ *Vujović and Lipa D.O.O. v. Montenegro* no 18912/15 (ECtHR 20 February 2018).

⁴⁶ *Ponomaryov v. Ukraine* no 3236/03 (ECtHR 3 April 2008).

дового рішення, повинен обчислюватися з моменту належного повідомлення про судові рішення, яке покладає на особу певне зобов'язання або порушує її права та інтереси. У протилежному випадку суди могли б, затримуючи повідомлення про свої рішення, істотно скорочувати строки оскарження або навіть робити будь-яке оскарження неможливим⁴⁷.

Слід зазначити, що строки звернення до суду в порядку цивільного судочинства в ЦПК України не встановлені. Вони у деяких випадках визначаються нормами матеріального права, наприклад, строк позовної давності (статті 257, 258 ЦК України⁴⁸), хоча їх пропуск призводить до відмови у задоволенні позову, але не відмови у відкритті провадження у справі, тобто жодним чином не впливає на право на доступ до правосуддя. Натомість закріплені строки на оскарження, які збільшені порівняно з раніше чинними. Так, нині апеляційна скарга на рішення суду може бути подана протягом 30 днів, а на ухвалу суду – 15 днів із дня його (її) проголошення (ч. 1 ст. 354 ЦПК України), касаційна скарга – упродовж 30 днів (ч. 1 ст. 390 ЦПК України). Як і раніше передбачений максимальний строк, протягом якого, за загальним правилом, може висуватися питання про поновлення пропущеного строку, що становить один рік з дня складення повного тексту судового рішення (ч. 2 ст. 358, ч. 3 ст. 394 ЦПК України в новій редакції), використання якого сприяє забезпеченню принципу правової визначеності і не має наслідком порушення права на доступ до правосуддя⁴⁹.

По-четверте, окрему групу становлять *процедурні обмеження*, тобто закріплення на законодавчому рівні правил, що регулюють порядок звернення до суду. Насамперед ідеться про необхідність дотримання досудового порядку врегулювання спору. Так, ЄСПЛ виходить із того, що такі процедури обмежують право на доступ, якщо повністю виключають можливість звернення до суду⁵⁰. Водночас він визнає, що їх запровадження може мати “законну мету”, тобто забезпечення судової економії, надання сторонам можливості врегулювати свій спір самостійно без участі судів і, якщо вони лише відкладають на певний проміжок часу можливість реалізувати право на пред'явлення позову, то покладення на позивача обов'язку дотримання такого порядку не є порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції⁵¹. До цієї групи також входять і вимоги, що ставляться до форми та змісту позовної заяви, заяви, скарги, а також документів, які мають додаватися. Їх недотримання, на думку ЄСПЛ, може бути підста-

⁴⁷ *Miragall Escolano and Others v. Spain* ECHR 2000-I.

⁴⁸ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.09.2018).

⁴⁹ *Karakutsia v. Ukraine* no 18986/06 (ECtHR 16 February 2017).

⁵⁰ *Nesterenko and Gaydukov v. Russia* no 20199/14 20655/14 (ECtHR 24 October 2017).

⁵¹ *Momčilović v. Croatia* no 11239/11 (ECtHR 26 March 2015).

вою для невідкриття провадження у справі⁵². Однак неможливість виконання таких умов з об'єктивних, незалежних від позивача причин може перетворити їх на нездоланну перешкоду й призвести до порушення права на доступ до суду⁵³.

Частина 4 ст. 124 Конституції України передбачає, що законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору, однак нині він у нормах процесуального права не встановлений. У подальшому після закріплення його недотримання буде мати наслідком порушення позовної заяви відповідно до п. 7 ч. 4 ст. 185 ЦПК України, що не перешкоджає повторному зверненню до суду (ч. 7 ст. 185 ЦПК України). Крім того, у статтях 175, 177, 356, 392, 426 ЦПК України й інших нормах містяться вимоги щодо форми та змісту позовної заяви, скарги, а також перелік документів, що мають до них додаватися. Їх недотримання має наслідком спочатку залишення позовної заяви без руху і надання строку для усунення недоліків. Якщо особа у встановлений строк виконає відповідну ухвалу, позовна заява, скарга буде вважатися наданою в день первісного її подання до суду, якщо ні – повернута, що не перешкоджає повторному зверненню до суду. Інакше кажучи, сумлінне виконання вимог ЦПК України та вказівок суду забезпечують право на доступ до суду.

По-п'яте, як останню “потенційну” перешкоду слід, на нашу думку, виокремити обов'язок сплачувати судовий збір та нести інші судові витрати, який становить *фінансове обмеження*. Так, ЄСПЛ ніколи не виключав можливості того, що інтереси належного здійснення правосуддя можуть виправдовувати необхідність внесення певних грошових коштів. Однак сума зборів, призначена у світлі конкретних обставин справи, включаючи спроможність заявника її сплатити та стадію, на якій перебував розгляд справи на той момент, коли обмеження було накладено, є важливими чинниками при визначенні того, скористалася ця особа своїм правом доступу до суду чи ні та чи мала “розгляд судом”⁵⁴. У своїй практиці судом було навіть сформульовано низку критеріїв, що мають враховуватися при регулюванні інституту судових витрат на національному рівні⁵⁵.

Слід зазначити, що у цивільному судочинстві вже тривалий час функціонують інститути, які дають можливість особам отримати пільги при сплаті судового збору. Наприклад, згідно зі статистичними даними за 2015 р. до місцевих загальних судів Волинської області подано

⁵² *Trevisanato c. Italie* no 32610/07 (ECtHR 15 Septembre 2016).

⁵³ *Adikanko and Basov-Grinev v. Russia* no 2872/09 20454/12 (ECtHR 13 March 2018).

⁵⁴ *Kreuz v. Poland* ECHR 2001-VI.

⁵⁵ Н Сакара, ‘Інститут судового збору в практиці Європейського суду з прав людини’ (2015) 35 ч. II т. 1. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право 192.

20 416 заяв (скарг), з яких щодо 3 267 заяв (скарг) було застосовано звільнення від сплати судового збору або зменшення його розміру⁵⁶. При цьому до прийняття Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII “Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів України”⁵⁷ на законодавчому рівні було визначено два основні критерії надання пільг: віднесення особи до певної категорії осіб і певна категорія справ. Звільнення від сплати судового збору відбувалося автоматично. Додаткова ж можливість отримання пільг, ґрунтуючись на майновому стані, була передбачена, однак жодних чітких фінансових критеріїв не визначено, що на практиці призводило до формального розгляду таких клопотань⁵⁸. Після прийняття зазначеного вище Закону у ст. 8 Закону України “Про судовий збір”⁵⁹ були закріплені межі реалізації дискреційних повноважень суддів, оскільки передбачено, що залежно від майнового стану пільги за клопотанням особи можуть надаватися лише за таких умов: 1) розмір судового збору перевищує 5 % розміру річного доходу позивача – фізичної особи за попередній календарний рік; 2) позивачами є: військовослужбовці; батьки, які мають дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, якщо інший з батьків ухиляється від сплати аліментів; одинокі матері (батьки), які мають дитину віком до 14 років або дитину-інваліда; члени малозабезпеченої чи багатодітної сім’ї; особа, яка діє в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена; 3) предметом позову є захист соціальних, трудових, сімейних, житлових прав, відшкодування шкоди здоров’ю. Враховуючи зазначене й особливо те, що суди почали більш відповідально ставитися до розгляду відповідних клопотань⁶⁰, кількість осіб, які претендують на отримання пільг, значно зменшилася, однак, з позиції ЄСПЛ, це не має наслідком беззаперечне обмеження права на доступ до правосуддя. На нашу думку, законодавцю доцільно було запроваджувати не лише фінансовий критерій, а й критерій “перспективності справи”,

⁵⁶ А. Грушицкий, “Льготная справедливость”. Некоторые нюансы применения законодательства в судебном сборе в 2015 г.’ (Закон і Бізнес, 20 травня 2016) <http://zib.com.ua/ru/print/123568-nekotorie_pyuansi_primeneniya_zakonodatelstva_o_sudebnom_sbo.html> дата звернення 1 Листопад 2018 р.

⁵⁷ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (дата звернення: 01.09.2018).

⁵⁸ Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі від 16 серпня 2017 р. № 363/181/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68417116> (дата звернення: 01.09.2018).

⁵⁹ Про судовий збір: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3674-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17> (дата звернення: 01.09.2018).

⁶⁰ Ухвала Верховного Суду у справі від 17 травня 2018 р. № 438/1197/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74055269> (дата звернення: 01.09.2018).

що мав би оцінюватися з урахуванням сталої судової практики й сприяв належному здійсненню правосуддя.

Практичні перешкоди у реалізації права на доступ до правосуддя

Право на доступ до правосуддя може порушуватися не лише унаслідок неможливості особи звернутися до суду через існування “потенційних” перешкод, а й через інші обставини. Оскільки вони виявлені ЄСПЛ у діяльності різних суб’єктів, то їх можна охарактеризувати як практичні перешкоди, які є певною мірою аномаліями, наявність яких завжди призводить до порушення п. 1 ст. 6 Конвенції.

По-перше, йдеться про таке правове явище, як надмірний формалізм або, як його ще називає ЄСПЛ у деяких рішеннях, правовий пуризм. Так, право на доступ порушується, коли процесуальні правила перестають служити цілям правової визначеності та належного здійснення правосуддя і створюють своєрідний бар’єр, що перешкоджає тому, щоб у позивача була можливість на розгляд його справи незалежним та неупередженим судом, створеним на підставі закону⁶¹. Це зазвичай має місце у випадках особливо вузького тлумачення норм, що перешкоджає розгляду позову заявника по суті, з супутніми ризиками порушення його права на ефективний судовий захист⁶². Таким чином, на нашу думку, зазначеним охоплюється надто формальне, бюрократичне застосування правових норм й вчинення дій, що мають юридичне значення, безвідносно врахування їх доцільності, ґрунтуючись на обставинах конкретної справи й необхідності забезпечення ефективного захисту прав, свобод та інтересів у цивільному або іншому судочинстві, що призводить до порушення права на справедливий судовий розгляд. Наприклад, апеляційний суд не бере до уваги клопотання про поновлення пропущеного строку для пред’явлення апеляційної скарги, що містилося у супровідному листі, в якому були наявні всі елементи, за допомогою яких можна було б кваліфікувати його як клопотання про поновлення пропущеного строку за винятком відповідної назви⁶³, заявник не має можливості звернутися до суду, оскільки не може вказати в позовній заяві своє постійне місце проживання через його відсутність, а посилається лише на адресу для направлення кореспонденції, однак суди наполягають на виконанні цієї вимоги, попри те, що, як наперед відомо, заявник не в змозі її виконати⁶⁴.

Незважаючи на те, що через призму *надмірного формалізму (правового пуризму)* ЄСПЛ оцінювалася реальна вчинена діяльність судових органів,

⁶¹ *Kart v. Turkey* no 8917/05 ECHR 2009.

⁶² *Běleš and Others v. the Czech Republic* ECHR 2002-IX.

⁶³ *Frida, LLC v. Ukraine* no 24003/07 (ECtHR 8 December 2016).

⁶⁴ *Sergey Smirnov v. Russia* no 14085/04 (ECtHR 22 December 2009).

однак, на нашу думку, його прояви можуть певною мірою санкціонуватися державою, що спостерігається на прикладі окремих норм ЦПК України, як-от у ч. 2 ст. 54, ч. 7 ст. 82 є виключення щодо преюдиціального значення фактів, встановлених таким, що набрало законної сили судовим рішенням у господарській, цивільній чи адміністративній справі, оскільки закріплюється, що такі обставини або взагалі не мають юридичного значення, або їх правова оцінка не є обов'язковою. Водночас, на думку ЄСПЛ, така ситуація може нагадувати подальше скасування остаточного судового рішення та призводити до порушення принципу правової визначеності⁶⁵. Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 374, ч. 1 ст. 378, п. 2 ч. 1 ст. 409, ч. 2 ст. 411 ЦПК України суди вищестоящих інстанцій наділені повноваженнями скасовувати судові рішення з направленням справ на новий розгляд у разі недотримання правил підсудності. Однак позиція ЄСПЛ зводиться до того, що хоча правила юрисдикції й мають дотримуватися, але скасування судового рішення повинно обґрунтовуватися соціальною потребою в цьому, особливо в ситуації, коли при новому розгляді ухвалюються тотожні по суті судові рішення⁶⁶.

По-друге, практичними перешкодами є *колізії правозастосування*, коли суди або допускають пряме порушення норм процесуального права й відступають від сталої судової практики, або існує різна інтерпретація норм законодавства. Насамперед ідеться про випадки “нерозгляду” справи по суті. Хоча це не означає, що у всіх справах обов'язково повинні ухвалюватися рішення суду, тобто судові акти, якими усувається спір про право, оскільки ЄСПЛ допускає можливість прийняття й інших видів судових рішень⁶⁷, зокрема й ухвал про залишення позову без розгляду⁶⁸. Сюди можна також віднести й ситуації відступу судів від правил, встановлених ЦПК України щодо порядку повідомлення сторін⁶⁹. За інші приклади таких колізій можна навести деякі випадки, описані в рішеннях ЄСПЛ, коли апеляційний суд обліковує строк на оскарження з дня ухвалення судового рішення судом першої інстанції, а не з наступного дня після відповідної календарної дати, з якою пов'язаний його початок (ст. 69 ЦПК України)⁷⁰, суд касаційної інстанції при поданні виправленої касаційної скарги після залишення первісної без руху спочатку в ухвалі зазначає, що особою не були в належні строки усунуті недоліки, а в подальшому встановлює недотримання встановленого чинним законодавством строку на касаційне оскарження, не враховуючи, що ним самим

⁶⁵ *Esertas v. Lithuania* no 50208/06 (ECtHR 31 May 2012).

⁶⁶ *Sutyazhnik v. Russia* no 8269/02 (ECtHR 23 July 2009).

⁶⁷ *Károly Nagy v. Hungary* [GC] ECHR 2017.

⁶⁸ *Sukhanov and Others v. Russia* no 56251/12 23302/13 53116/15 (ECtHR 7 November 2017).

⁶⁹ *Strizhak v. Ukraine* no 72269/01 (ECtHR 8 November 2005).

⁷⁰ *Kravchenko v. Ukraine* no 46673/06 (ECtHR 30 June 2016).

в ухвалі цей строк і був встановлений⁷¹, коли суди декількох інстанцій по-різному інтерпретують положення чинного законодавства щодо порядку виплати компенсації щодо незаконного порушення кримінальної справи проти заявника, чим позбавляють його права на її отримання⁷².

По-третє, до цієї групи перешкод входить і *неможливість отримання безоплатної правової допомоги*. Так, п. 1 ст. 6 Конвенції не встановлює обов'язку держави надавати безоплатну правову допомогу у цивільних справах, утім, Конвенція вимагає надання особі можливості практично реалізувати своє право на судовий розгляд⁷³, у зв'язку з чим неможливість скористатися останньою може визнаватися порушенням права на доступ до правосуддя. ЄСПЛ у цьому контексті виходить із того, що вона може надаватися як фізичним, так і юридичним особам з урахуванням обставин конкретної справи, зокрема й важливості питання, що розглядається, для заявника; складності відповідного закону та процедури й здатності заявника ефективно себе захищати, тобто чи зможе він самостійно без допомоги адвоката належним чином представити свою позицію; міри, в якій заявник має доступ до суду та забезпечується процесуальне рівноправ'я⁷⁴; існування законодавчої вимоги щодо обов'язкового юридичного представництва⁷⁵. Критеріями, що можуть при цьому враховуватися, є: фінансове становище сторони процесу та перспективи розгляду справи⁷⁶.

Нині в Україні чинний Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI “Про безоплатну правову допомогу” (далі – Закон № 3460-VI)⁷⁷, але, на нашу думку, він не може забезпечити ефективне надання такої допомоги з декількох причин. Перш за все є термінологічні неузгодженості між його положеннями й нормами Конституції України та ЦПК України, що можуть унеможливити її отримання. Так, останні містять вказівки на надання “правничої”, а не правової допомоги. Відповідно, якщо особа надає суду доручення Центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги (ч. 3 ст. 21 Закону № 3460-VI), то воно може бути не визнане документом, що підтверджує повноваження представника, оскільки відповідно до абзацу 3 ч. 2 ст. 62 ЦПК України має надаватися “безоплатна вторинна правнича допомога”. Суб'єктами одержання такої допомоги є лише фізичні особи, які визначаються або за фінансовим критерієм, тобто якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до

⁷¹ *Gavrilov v. Ukraine* no 11691/06 (ECtHR 16 February 2017).

⁷² *Matsyuk v. Ukraine* no 1751/03 (ECtHR 10 December 2009).

⁷³ *Airey v. Ireland* (n 18).

⁷⁴ *Urbšienė and Urbšys v. Lithuania* no 16580/09 (ECtHR 8 November 2016).

⁷⁵ *Airey v. Ireland* (n 18).

⁷⁶ *Steel and Morris v. United Kingdom* ECHR 2005-II.

⁷⁷ Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 01.09.2018).

закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, або за критерієм приналежності до певної категорії осіб, тобто інші обставини справи при прийнятті рішення, за загальним правилом, не мають враховуватися. Підставою для відмови від надання такої допомоги є те, що вимоги особи про захист або відновлення її прав є неправомірними (п. 3 ч. 1 ст. 20 Закону № 3460-VI), але це питання може вирішити лише суд з урахуванням усіх обставин справи, дослідивши докази обох сторін. Крім того, Закон № 3460-VI передбачає лише повністю безоплатну вторинну правову допомогу, не допускаючи можливості її часткового фінансування коштом держави.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що поняття “доступ до правосуддя” має розумітися у двох значеннях: по-перше, як право на доступ до правосуддя, яке впливає з п. 1 ст. 6 Конвенції та існує нарівні з іншими, що безпосередньо закріплені у зазначеній вище нормі та сформульовані ЄСПЛ; по-друге, як доступність правосуддя, тобто певний міжнародний стандарт щодо справедливого та ефективного судового захисту, що охоплює вимоги, яким має відповідати не лише цивільне судочинство, а й вся юстиціарна сфера, оскільки, як слушно зазначається у літературі, класичний судовий розгляд має розумітися як найостанніший захід, а перевага повинна надаватися примирливим, незмагальним способам вирішення спорів.

Під правом на доступ до правосуддя необхідно розуміти позитивне право, яке охоплює можливість ініціювання розгляду справи у суді першої і, як правило, вищестоящих інстанцій, належне повідомлення про відкрите провадження у справі, учасником якого є особа, розгляд справи судом і адекватне інформування про повний текст ухваленого судового рішення. Воно не є абсолютним, й держави користуються автономією у його регулюванні, що дає можливість враховувати національні особливості відповідної правової системи. ЄСПЛ визнає правомірним у деяких випадках закріплення на законодавчому рівні певних обмежень, які, за загальним правилом, не призводять до порушення права на доступ до правосуддя, а виступають лише “потенційними перешкодами”. У їхньому складі: юрисдикційні, суб’єктні, часові, процесуальні та фінансові обмеження, запровадження яких має за мету забезпечити належне здійснення правосуддя. А практичні перешкоди, що не передбачені в національному законодавстві, але є у правозастосовній практиці, а саме надмірний формалізм (правовий пуризм), конфлікт правозастосування та неможливість отримання безоплатної правової допомоги, своїм існуванням призводять до порушення права на доступ до правосуддя, тому їх кількість має бути мінімізована.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Action Plan of the Council and the Commission on How Best to Implement the Provisions of the Treaty of Amsterdam on an Area of Freedom, Security and Justice. (“Vienna Action Plan”) <<http://www.refworld.org/docid/3f5341ce2.html>> accessed 1 September 2018 (in English).
2. CEPEJ, ‘Report on “European judicial systems” – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice’ <<http://www.just.ro/wp-content/uploads/2015/09/editia-2014-en.pdf>> accessed 1 September 2018 (in English).
3. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts <<http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>> accessed 1 September 2018 (in English).
4. Treaty on European Union – Maastricht Treaty <https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf> accessed 1 September 2018 (in English).
5. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Economic Procedural Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 6 lystopada 1991 r. № 1798-XII (v redaktsii Zakonu Ukrainy vid 3 zovtnia 2017 r. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
6. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Code of Administrative Justice of Ukraine]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 6 lypnia 2005 p. № 2747-IV (v redaktsii Zakonu Ukrainy vid 3 zovtnia 2017 r. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
7. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 28 chervnia 1996 r. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
8. Pro bezoplatnu pravovu dopomohu [On Free Legal Assistance]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 2 chervnia 2011 r. № 3460-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
9. Pro sudovyi zbir [On the Court Fee]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 8 lypnia 2011 r. № 3674-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
10. Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv [On Amendments to the Code of Economic Procedure of Ukraine, the Code of Civil Procedure of Ukraine, the Code of Administrative Court Procedure of Ukraine and Other Pieces of Legislation]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 3 zovtnia 2017 r. № 2147-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
11. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine] vid 16 sichnia 2003 r. № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
12. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [The Code of Civil Procedure of Ukraine]: v redaktsii Zakonu Ukrainy vid 3 zovtnia 2017 r. № 2147-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).

Cases

13. Adikanko and Basov-Grinev v. Russia no 2872/09 20454/12 (ECtHR 13 March 2018) (in English).
14. Airey v. Ireland (1979) Series A no 32 (in English).
15. Antunović v. Croatia no 66553/12 (ECtHR 4 October 2010) (in English).
16. Ashingdane v. United Kingdom (1985) Series A no 93 (in English).
17. Balatskyy v. Ukraine no 34786/03 (ECtHR 25 October 2007) (in English).
18. Běleš and Others v. the Czech Republic ECHR 2002-IX (in English).
19. Bellet v. France (1995) Series A no 333-B (in English).
20. Chuykina v. Ukraine no 28924/04 (ECtHR 13 January 2011) (in English).
21. Delcourt v. Belgium (1970) Series A no 11 (in English).
22. Esertas v. Lithuania no 50208/06 (ECtHR 31 May 2012) (in English).
23. Feldman and Slovyansky Bank v. Ukrain no 42758/05 (ECtHR 21 December 2017) (in English).
24. Frida, LLC v. Ukraine no 24003/07 (ECtHR 8 December 2016) (in English).
25. Gavrilov v. Ukraine no 11691/06 (ECtHR 16 February 2017) (in English).
26. Golder v. United Kingdom (1975) Series A no 18 (in English).
27. Karakutsia v. Ukraine no 18986/06 (ECtHR 16 February 2017) (in English).
28. Károly Nagy v. Hungary [GC] ECHR 2017 (in English).
29. Kart v. Turkey no 8917/05 ECHR 2009 (in English).
30. Kravchenko v. Ukraine no 46673/06 (ECtHR 30 June 2016) (in English).
31. Kreuz v. Poland ECHR 2001-VI (in English).
32. Kutić v. Greece (2002) ECHR 2002-II (in English).
33. Kuznetsov and Others v. Russia no 56354/09 24970/08 (ECtHR 13 March 2018) (in English).
34. Matsyuk v. Ukraine no 1751/03 (ECtHR 10 December 2009) (in English).
35. Miragall Escolano and Others v. Spain ECHR 2000-I (in English).
36. Momčilović v. Croatia no 11239/11 (ECtHR 26 March 2015) (in English).
37. Nataliya Mikhalenko v. Ukraine no 49069/11 (ECtHR 30 May 2013) (in English).
38. Nesterenko and Gaydukov v. Russia no 20199/14 20655/14 (ECtHR 24 October 2017) (in English).
39. Overview 1959-2017 ECHR <https://www.echr.coe.int/Documents/Overview_19592017_ENG.pdf> accessed 1 September 2018 (in English).
40. Philis v. Greece (1991) Series A no 209 (in English).
41. Plakhteyev v. Plakhteyeva v. Ukraine no 20347/03 (ECtHR 12 March 2009) (in English).
42. Ponomarenko v. Ukraine no. 13156/02 (ECtHR 14 June 2007) (in English).
43. Ponomaryov v. Ukraine no 3236/03 (ECtHR 3 April 2008) (in English).
44. S.C. Raisa M. Shipping S.R.L. c. Roumanie no 37576/05 (ECtHR 8 Janvier 2013) (in English).
45. Sergey Smirnov v. Russia no 14085/04 (ECtHR 22 December 2009) (in English).
46. Shapovalov v. Ukraine no 45835/05 (ECtHR 31 July 2012) (in English).
47. Steel and Morris v. United Kingdom ECHR 2005-II (in English).
48. Strizhak v. Ukraine no 72269/01 (ECtHR 8 November 2005) (in English).
49. Suda c. République Tchèque no 1643/06 (ECtHR 28 Octobre 2010) (in English).
50. Sukhanov and Others v. Russia no 56251/12 23302/13 53116/15 (ECtHR 7 November 2017) (in English).
51. Sutyazhnik v. Russia no 8269/02 (ECtHR 23 July 2009) (in English).
52. Tregubenko v. Ukraine ECHR 2004-II (in English).
53. Trevisanato c. Italie no 32610/07 (ECtHR 15 Septembre 2016) (in English).
54. Tserkva Sela Sosulivka v. Ukraine no 37878/02 (ECtHR 28 February 2008) (in English).

55. Urbšienė and Urbšys v, Lithuania no 16580/09 (ECtHR 8 November 2016) (in English).
56. Vilho Eskelinen and Others v. Finland (GC) ECHR 2007-II (in English).
57. Vujović and Lipa D.O.O. v. Montenegro no 18912/15 (ECtHR 20 February 2018) (in English).
58. Zavodnik v. Slovenia no 53723/13 (ECtHR 21 May 2015) (in English).
59. Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav [Decision of the Highest Specialized Court of Ukraine on Consideration of Civil and Criminal Cases] vid 13 grudnia 2017 r. u spravi № 308/11916/15-ts. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70903447> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
60. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu u spravi [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court in the Case] vid 17 kvitnia 2018 r. № 815/6956/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73500749> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
61. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu u spravi [Decree of the Grand Chamber of the Supreme Court in the Case] vid 4 kvitnia 2018 r. № 817/567/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73408852> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
62. Ukhvala Verkhovnoho Sudu u spravi [Supreme Court Ruling in the Case] vid 17 travnia 2018 r. № 438/1197/16-ts. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74055269> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).
63. Ukhvala Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav u spravi [Decision of the Highest Specialized Court of Ukraine on Consideration of Civil and Criminal Cases] vid 16 serpnia 2017 r. № 363/181/16-ts. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68417116> (accessed: 01.09.2018) (in Ukrainian).

Bibliography

Authored books

64. Sakara N, *Problema dostupnosti pravosuddia u tsyvilnykh spravakh [Issue of Access to Justice in Civil Cases]* (Pravo 2010) (in Ukrainian).
65. Tsvivina T, *Pravo na sud u tsyvilnomu sudochynstvi [The Right to Trial in the Civil Court Procedure]* (Slovo 2015) (in Ukrainian).

Edited books

66. A Uzelac, CH van Rhee, 'Introduction' in A Uzelac and CH van Rhee (eds), *Access to Justice and the Judiciary: Towards New European Standards of Affordability, Quality and Efficiency of Civil Adjudication* (Intersentia 2009) (in English).
67. Cappelletti M and Garth B, 'Access to Justice and the Welfare State: An Introduction' in Cappelletti M (ed), *Access to Justice and the Welfare State* (European University Institute 1981) (in English).
68. Cappelletti M and Garth B, 'General report' in M Cappelletti and B Garth (eds), *Access to Justice Vol. I: A world survey* (Book I) (Sijthoff and Noordhoff 1978) (in English).

Journal articles

69. Bryant G Garth and Mauro Cappelletti, 'Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective' (1978) 27 Buffalo Law Review 181 (in English).
70. Cappelletti M, 'Alternative Dispute Resolution Processes within the Framework of the World-Wide Access-to-Justice Movement' [1993] 56(3) The Modern Law Review 282 (in English).

Наталія Сакара

71. Storme M, 'A Single Civil Procedure for Europe: A Cathedral Builders' Dream' (2005) 22 *Ritsumeikan Law Review* 87 (in English).
72. Sakara N, 'Instytut sudovoho zboru v praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny' ['The Court Fee Institute in the Practice of the European Court of Human Rights'] [2015] 35 II t. 1. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo* 192 (in Ukrainian).

Websites

73. Hrushytskyi A, "Lhotnaia spravedlyvost". Nekotorye niuansy pryimeneniya zakonodatelstva o sudebnom sboru v 2015 h.' ["Soft Justice". Some Nuances in the Application of the Court Fee Legislation in 2015'] (*Zakon i Biznes*, 20 Traven 2016) <http://zib.com.ua/ru/print/123568-nekotorye_nyuansi_primneniya_zakonodatelstva_o_sudebnom_sbo.html> accessed 1 September 2018 (in Ukrainian).

Nataliia Sakara

THE RIGHT OF ACCESS TO JUSTICE IN CIVIL CASES:
PRINCIPLES OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
AND THE NATIONAL CONTEXT

ABSTRACT. Upon ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR) and emergence of the idea on unification of civil procedural law, the issue of access to justice in civil cases, after being a purely national one gradually turned into a supranational issue, and currently different subjects attempt at finding the ways to resolve this issue acting both independently and by joint efforts within common comparative legal projects. In this context, a relevant research is always underlain by the requirements of cl.1, Article 6 of the ECHR which proclaims the right to a fair trial. However, as the ECHR practice shows, despite the fundamental nature of this right and the right of access to justice, they are not always respected by national courts and this, among other things, is due to their non-absolute nature, i.e. the possibility of legislative regulation, and also to a certain autonomy of the States – parties to the ECHR in imposing restrictions which may reflect the national specifics of a particular legal system. At the same time, the final assessment regarding the right of access to justice is made by the ECHR, and this requires that its principles be taken into account while reforming the procedural legislation.

The purpose of this article is to determine the contents of the right of access to justice with due regard for the historical origins of the issue of access to justice and the ECHR practice, to identify the obstacles to its exercise and the potential ways to overcome them. At the same time, given that in 2016–2017 Ukraine implemented a judicial reform which also had an impact on the civil court procedure, there is a need to analyze certain innovations with the aim of assessing their appropriateness in terms of the ECHR.

The article suggests that the concept of “access to justice” be understood in two ways: firstly, as the right of access to justice ensuing from cl. 1, Article 6 of the ECHR and existing along with other rights which are directly enshrined in the above-mentioned provisions and formulated by the ECHR; secondly, as accessibility of justice, i.e. a certain international standard of a fair and efficient court protection covering the requirements which should

be complied with not only within the civil court procedure, but also within the entire domain of justice. Alongside this, given the ECHR principles, the right of access to justice is defined as a positive right which includes the possibility of initiating proceedings in a case in the trial court and, as a rule, in higher courts, and also proper notification about the proceedings opened in a case to which the person is a party, consideration of the case by court and adequate information about the full text of the court decision. The author states that neither the civil procedural legislation previously in force nor the new legislation contains a single provision which would fully reproduce the contents of this right in the interpretation of the ECHR. Besides, not all of its aspects are legally regulated in general.

With due regard for the ECHR principles, the author divides all of the restrictions of the right of access to justice into two groups. The first one is comprised by restrictions which, as a general rule, do not result in a breach of the right of access to justice but act only as “potential obstacles”: jurisdictional, subjective, temporary, procedural and financial constraints introduced with the aim of ensuring the appropriate administration of justice. To some extent, they are inherent in the national civil court procedure. In contrast to the first group, the practical obstacles of the second group are generally not provided for by law but do exist in the law practice: excessive formalism (legal purism), conflict of law application and impossibility to obtain free legal assistance which may result in a breach of the right of access to justice and therefore should be remedied.

KEYWORDS: right of access to justice, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ECHR practice, potential obstacles to access to court, practical obstacles to access to court.